

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ “TÜRKOLOGİYA” FƏNNİNƏ AİD VƏSAİTLƏRƏ BİR NƏZƏR

Giriş. Artıq yarım əsrə yaxındır ki, ölkəmizin ali məktəblərində “Türkologiyaya giriş”, “Türkologiyanın əsasları”, “Türk dillərinin müqayisəsi” və s. bu kimi fənlər tədris olunmaqdadır. Müstəqillik dövründə bu fənlərin müvafiq ixtisasların tədris planına əsas fənlər kimi əlavə olunması olduqca arzulanandır. Türk dövlətləri arasında yaranmış sıx əlaqələr, xalqlar arasındakı yaxınlaşmalar, qarşılıqlı ünsiyyətin yaranması, müxtəlif sahələrdə olan əməkdaşlıqlar bunu labüd edir. Bir çox türkoloqların, şərqşünasların yetişməsində müstəsna rolunu oynayan Mirzə Kazımbəyin pedaqoji prosesdə yaradaraq tətbiq elədiyi, İsmayıl bəy Qasıralının “Tərcüman” qəzetində əhatəli və davamlı bir şəkildə özünə həyat tapıb türk ellərini qarış-qarış gəzən türklər üçün ünsiyyət ortaq dili fikrinin bar verməsi üçün də bu addım çox yararlı ola bilər.

Sovetlər Birliyinin çökməsindən sonra bəzi türkdilli dövlətlərin (Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkmənistan, Özbəkistan) müstəqillik yoluna qədəm qoyması ilə Türkologiya elmi də yeni bir müstəvidə inkişafa keçdi. Bir çox görüşmələr, sammitlər, simpoziumlar və s. keçirildi ki, bunlar da töhfəsiz qalmadı. Bu yeniliklər, töhfələr, proseslər və nəticələri barədə məlumatlar təhsil sahəsinə də gətirilməlidir. Yenilikləri özündə əks etdirən, müasir tələblərə cavab verən dərslik və dərs vəsaitləri tərtib edilməlidir. Məqalədə ölkəmizin ali məktəblərində istifadə edilən ən yayılmış və tanınmış ədəbiyyatlar təhlilə cəlb edilmişdir.

1981-ci ildə Fərhad Zeynalovun “Türkologiyanın əsasları” dərsliyi nəşr edilmişdir. Dərslik bu sahə üzrə Azərbaycan dilində yazılmış ilk əsər hesab olunur. Kitabın “Ön söz”ündə müəllif qeyd etmişdir ki, dərslik tərtib olunarkən sovet türkologiyasının əldə etdiyi nailiyyətlər əsas götürülmüşdür. Dərslik hazırlanarkən N.Baskakovun “Введение в изучение тюркских языков” (M., 1969), “Языки народов СССР в Советскую эпоху” (M., 1969, 1973), “Philologia Turcicae Fundamenta” (I, Wiesbaden, 1959) əsərlərindən, eləcə də Moskvada, Leninqradda və milli respublikalarda nəşr olunan ümumtürkoloji əsərlərdən, ayrı-ayrı türk dillərinə aid yazılmış qrammatikalardan, bu dillərin leksik, fonetik və qrammatik quruluşunu səciyyələndirən monoqrafik tədqiqatlardan geniş istifadə olunmuşdur [8, s. 4].

Fərhad Zeynalovun “Türkologiyanın əsasları” dərsliyində türk dillərinin tarixi inkişaf mərhələləri, quruluşu, təsnifi, tədqiqat tarixi, əlifbaları və türk dilləri ailəsinə daxil olan qruplardakı hər bir dil barədə ayrılıqda məlumat verilmişdir. Hesab edirik ki, təhsilin bakalavr səviyyəsinin bir yarım illiyində (nəzərə alsaq ki, fənn əsasən aşağı kurslarda tədris olunur) türk dilləri ailəsinə daxil olan 30-a yaxın dil barəsində ətraflı materialın verilməsi (tarixi, inkişafı, səciyyəvi xüsusiyyətləri, tədqiqatçıları, dialektləri və s.) özünü doğrultmur. Belə ki, bir çox ali məktəblərin tədris planına “Qədim türk dili”, “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası”, “Türk dillərinin dialektləri” (magistratura səviyyəsi) və s. kimi fənlər də daxildir. Eyni zamanda tələbələr üçün dillərin müxtəlif sahələrinə aid bu qədər çoxşaxəli məlumatın mənimsəməsi çətinlik yaradır, əzbəçilik tələb edir və tez unudulur.

Fərhad Zeynalovun “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (fonetika, leksika, morfologiya)” əsəri Məmmədali Qıpçağın redaktorluğu ilə çap edilmişdir. Kitabın əvvəlində “Professor Fərhad Zeynalov və onun elmi irsi” hissəsində əsəri nəşrə hazırlayan Məmmədali Qıpçaq bu barədə yazmışdır: “1984-cü il oktyabr ayının 16-da türk dillərinin görkəmli tədqiqatçısı F.R.Zeynalov dünyasını dəyişdi. 55 illik qısa bir ömür yaşayan görkəmli alim bu müddətdə 11 kitab və 70-dən artıq elmi məqalə çap etdirmişdi. O, vəfat edərkən müxtəlif nəşriyyatlarda 4 kitab öz çapını gözləyirdi: “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası”, “Türk dillərinin yazılı abidələri” (C.Cəfərova ilə birlikdə), “Kitabi-Dədə Qorqud”un və Əlinin “Qisseyi-Yusif” əsərlərinin elmi-tənqidi mətni (S.Əlizadə ilə birlikdə). Bunlardan yalnız biri-“Kitabi-Dədə Qorqud”un elmi-tənqidi mətni 1988-ci ildə “Yazıçı” nəşriyyatında çapdan çıxdı” [9, s. 4]. 2008-ci ildə çapdan çıxmış “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası” kitabının tədrisə yararlılığı barədə bir neçə qeydimizi göstərmək istərdik:

1. Fənnin adından da göründüyü kimi bu kursda türk dillərinin sintaksisi barədə də məlumat olmalı idi. Kitabın girişində qeyd edilmişdir ki, tələbələrin ixtiyarına verilən bu kitab fonetika, leksika və morfologiya bölmələrini əhatə edir. “Türk dillərinin müqayisəli sintaksisi” adlı bölmənin kitabın əlavə hissəsi kimi ayrıca çapı nəzərdə tutulur [9, s. 13]. Amma sonrakı illərdə belə bir materialın çapına rast gəlinmir.

2. Hesab edirik ki, kitab daha çox tədqiqat işi xarakterində tərtib olunub. Nəzərə alsaq ki, hər sahə üçün təməl bilik və bacarıqları verməli olan dərslik, dərs vəsaiti formatında olan kitabların dili olduqca sadə və aydın olmalı, artıq məlumat ilə yüklənməməli, mövzular daha dəqiq və yığcam verilməlidir. Kitabda lazımından çox rast gəlinən ümumiləşdirmələr, fərziyyələr, müxtəlif mövzular üçün verilən uzun girişlər, tədqiqatçıların bu məsələlər barədə verilən fərqli fikirləri və s. bu tələbləri pozur.

2013-cü ildə Buludxan Xəlilovun Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinə ithaf olunmuş “Türkologiyaya giriş” dərsliyi (ikinci nəşr) işıq üzü görmüşdür. Dərsliyin birinci fəslində dünya dillərinin morfologiyası təsnifinə (amorf dillər, aqlütinativ (iltisəqi) dillər, flektiv dillər, inkorporlaşan dillər) həsr olunmuşdur. Birincisi, bu mövzu “Ümumi dilçilik” fənninə aiddir və o fəndə əhatəli şəkildə tədris olunur. Afad Qurbanovun “Ümumi dilçilik” kitabında səhifə 16-dan 81-ə qədər olan hissə bu mövzuya həsr olunmuşdur. “Dünya dillərinin təsnifi” adlanan fəsildə bu mövzunu bütün xırdaqlıqlarına qədər əhatə edən “Təsniflər haqqında”, “Dillərin təsnifi prinsipləri”, “Dillərin coğrafi təsnifi”, “Dillərin tipoloji təsnifi” və s. adlanan yarım fəsillərdə dünya dillərinin xüsusiyyətləri əhatə olunaraq oxucuda

²⁴ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. Xəzər Universiteti. sevinc.qemberova@mail.ru

geniş və dəqiq mənzərə yaradılır. Eləcə də, Nəsir Məmmədov, Əbülfəz Rəcəbov və b.bu fənn ilə bağlı tərtib etdikləri vəsaitlərdə bu mövzu barədə məlumat vermişlər. İkincisi, mövzu o qədər qısa verilmişdir ki, əlavə vəsaitlərə müraciət olunmasa öyrətmək və öyrənmək çətinləşir.

Dərslərdə mövzuların bölgüsü, ardıcılığı, dillər barədə olan məlumatların çox hissəsi Fərhad Zeynalovun "Türkologiyanın əsasları" dərsləri (1981) ilə üst-üstə düşür. Nəzərə alsaq ki, digər dərslər Sovetlər dövründə tərtib olunmuş və bir çox məsələlərə dövrün ideoloji və siyasi görüşlərinə uyğun yanaşılmışdır. İkinci dərslərdə həmin hissələr çıxarılmış və müəyyən əlavələr olunmuşdur. Maraqlıdır ki, əvvəlki təsnif burada xırda dəyişikliklərlə verilmiş, amma müəllif (Fərhad Zeynalov) qeyd edilməmişdir. Bütün türk dilləri barədə məlumatın verilməsi bu dərslərdə də öz əksini tapmışdır. Buludxan Xəlilovun "Türkologiyaya giriş" dərslərində türkdilli xalqlara məxsus dastanların ("Törəyiş", "Köç", "Manas", "Şu" və s.) məzmunu verilmişdir. Hesab edirik, vəsait artıq müasir dövrün və tədrisin tələblərinə cavab vermir, çünki bu sahədə olan bir çox yeniliklər göstərilməmiş və tədris prosesində çətinlik yaradır [6].

2017-ci ildə Elza Səmədovanın müəllifi olduğu "Türkologiyaya giriş" adlı dərs vəsaiti çap olunmuşdur. Burada "Dil nəzəriyyələri, türk dilinin dünya dilləri arasındakı yeri", "Türk ləhcələrinin təsnifi", "Türk dilinin yaşı və tarixi dövrləri", "Göytürk əlifbası, qədim türk dilində söz yaradıcılığı və fonetik, morfoloji xüsusiyyətlər" və s. mövzularında olan fəsilər verilmişdir. Vəsaitdə mövzuların özündən əvvəlki ədəbiyyatlardan fərqli səpkidə verilməsi təqdirəlayiq haldır. Nəzərə alsaq ki, bu adda olan digər ədəbiyyatlarda türk dilləri ailəsinə daxil olan 28 (iyirmi səkkiz) dil barəsində ayrılıqda məlumat verilir və bütün bunların bakalavr tələblərinə bir semestr (yarım illik) ərzində tədris olunması nəzərdə tutulur. Burada isə müəllif daha çox fundamental məsələlərə toxunmuş, qədim türk dilinin xüsusiyyətlərini (proto-türk dövründən başlayaraq yeni türk dövrünə qədər) izləmişdir. Kitabda diqqətimizi çəkən bir neçə məqamı qeyd etmək istərdik:

1. "Dil, ləhcə, dialekt terminləri və onların istifadə yerləri" bölməsində Muharrem Ergin və Əhməd Cəfəroğlunun bu barədə olan nəzəri fikirləri və bölgüləri verilmişdir. Bunlara əsasən də Azərbaycan dili şivə və ləhcə kimi dəyərləndirilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində bu məsələyə münasibət birmənalı deyildir: "Terminlər arasındakı meyarlar düzgün müəyyənəndirilmədiyindən ləhcə, şivə və ağz terminlərinin bir-birinin əvəzində işlənməsinə tez-tez rast gəlinir. Türk alimlərinin bu mövqeyi digər türkoloqlar tərəfindən etirazla qarşılanır. Çünki onların şivə və ya ləhcə adlandırdıqları müasir türk dillərinin hər birinin ərazi-inzibati bölgüsü, ədəbi dilləri, üslublar, bir-birindən cüzi fərqlənən dialektləri möcuddur [5, s. 8].

2. Kitabda V.Radlovun, N.Baskakovun, R.Aratın, T.Təkinin, Ə.Cəfəroğlunun türk dilləri üçün verdikləri təsniflər işıqlandırılmışdır. Amma Bəkir Çobanzadə, Fərhad Zeynalov, Afad Qurbanov, Nizami Cəfərov və d.türkoloq-alimlər barədə məlumata rast gəlinmir. Qeyd edək ki, Fərhad Zeynalov yerli və xarici türkoloqların təsnifinə nəzər salaraq türk dillərinin sistemli və daha rahat bir şəkildə tədris olunması baxımından da yanaşmış və neçə onilliklərdə ki, ali məktəblərdə keçilən təsnifi (1. Oğuz qrupu türk dilləri; 2. Qıpçaq qrupu türk dilləri; 3. Bulqar qrupu türk dilləri; 4. Karluq-uyğur qrupu türk dilləri; 5. Uyğur-oğuz qrupu türk dilləri; 6. Çuvaş dili; 7. Yakut dili) təqdim etmişdir.

İsmayıl Kazımov pedaqoji fəaliyyəti prosesində bu sahədə olan vəsait çatışmazlığını görüb müasir türk dillərini müstəvisində hər bir şöbəni ayrılıqda işləyərək kitab çəkildə çap etdirmişdir: Müasir türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. I cild, Bakı, 2010; Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikası. II cild, Bakı, 2011; Müasir türk dillərinin müqayisəli morfolojiyası. III cild, Bakı, 2019; Müqayisəli sintaksis (rus dilində). Bakı, 2016. "Müasir türk dillərinin müqayisəli morfolojiyası" kitabında "Türk xalqları və müqayisə edilən dillər haqqında ümumi məlumat", "Müqayisəli tədqiqatın istiqamətləri", "Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası predmet kimi", "Morfolojiya" və s. verilmişdir.

Dillər barədə ayrıca olaraq verilən yazılar ilə bağlı qeyd etmək istərdik ki, müraciət olunan, qeyd olunan ədəbiyyatlar ən azı 40 il əvvəlki tədqiqatlarıdır. Müəllif qeyd eliyir ki: "Son illər türkmən dilçiləri "Фонетика туркменского языка" (1948, 1956, 1960) dərslərini ortaya qoymuşlar. 1971-ci ildə "Фонетика современного туркменского языка" əsərini nəşr etdirmişlər [7, s. 12]. Bir nüansı da demək istəyirəm ki, bu mənzərəni son dövrlərdə ortaya qoyulmuş bir çox kitablarda görmək olar. Əvvəlki məlumatlar verilir, ana dilimizdə bu dillər ilə bağlı yeni, ətraflı materiala rast gəlmək çox çətinidir. Kitabın sonunda qısa şəkildə olsa belə, bir çox türk dillərini əhatə etməyə belə, mətnlərin (Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz, qaraqalpaq) verilməsi təqdirəlayiqdir. Tətbiqi istiqamətin genişləndirilib inkişaf etdirilməsini çox istərdik.

Afad Qurbanovun "Türkoloji dilçilik" kitabında (2019) "Türkoloji dilçilik və onun vəzifələri", "Ortaq türk ədəbi dili", "Türkoloji dilçiliyin inkişaf dövrləri", "Ümumtürk antroponimiyası tarixi", "Türk antroponimlərinin inkişaf dövrləri", "Türk xalqlarında advermə ənənələri" və s. bölmələr verilmişdir. Birinci bölmədə öz əksini tapan "Türk dillərinin dünya dilləri arasında mövqeyi", "Türk dillərinin mövqeyinə dair nəzəriyyələr", "Türk dillərinin təsnifi tarixi", "Türk dillərinin yarımqrupları" və s. yarımfəsillər tədris prosesində istifadə edilə bilər. Müəllif türk dillərinin təsnifi məsələsini müxtəlif ədəbiyyatlarda izləyərək belə təqdim etmişdir: "Altay dilləri ailəsinin türk dilləri qrupunu tarixi inkişaf və lingvistik əlamətlər baxımından beş yarımqrupa bölmək olar: 1. Oğuz dilləri yarımqrupu. 2. Qıpçaq dilləri yarımqrupu. 3. Bulqar dilləri yarımqrupu. 4. Karluq dilləri yarımqrupu. 5. Tukey dilləri yarımqrupu [3, s. 92]".

Nəticə. Məqalədə ali məktəblərin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimliyi, filoloq ixtisaslarında tədris olunan Türkologiya sahəsində istifadə olunan əsas dərs vəsaitlərinin təhlilinə toxunulmuşdur. Hazırda ölkəmizdə

Türkologiya sahəsində yetişən gənc və istedadlı türkoloq-alimlər fəaliyyət göstərir. Onlar tərəfindən bu sahədəki boşluqları nəzərə alaraq müasir tələblərə cavab verən və tədris prosesi üçün faydalı ola biləcək vəsaitlərin işlənilməsinin diqqətdə saxlanılması çox arzuolunan hal olardı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hacıyev T. Türklər üçün orta q ünsiyyət dili. Bakı: Təhsil, 2013.
2. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. II cild (3 cildə). Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2019.
3. Qurbanov A. Türkoloji dilçilik. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2019.
4. Məmmədli Məhərrəm. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: "Zərdabi Nəşr" MMC, 2019.
5. Səmədova E. Türkologiyaya giriş. Dərs vəsaiti. Bakı: Xəzər Universiteti, 2017.
6. Xəlilov B. Türkologiyaya giriş. Bakı: Bakı Çap Evi, 2013.
7. Kazımov İ. Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası. III cild. Bakı: Elm, 2019.
8. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981.
9. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (Fonetika, leksika, morfologiya). Bakı: "MBM" nəşriyyatı, 2008.
10. Баскаков Н. Введение в изучение тюркских языков". Москва, 1969.

Açar sözlər: Türkologiya, dil, qrup, dərslik, təsnif

Keywords: Turcology, language, group, textbook, classification

Ключевые слова: Тюркология, язык, группа, учебник, классификация

Xülasə

Məqalədə ali məktəblərdə tədris olunan "Türkologiyaya giriş" fənninin tədrisi zamanı istifadə olunan dərs vəsaitlərindən bəhs olunmuşdur. Bu fənnin tədrisində ölkəmizin aparıcı ali təhsil müəssisələrinin müvafiq ixtisaslarında 30 ildən çox Fərhad Zeynalovun "Türkologiyanın əsasları"(1981), hazırda isə əsasən Buludxan Xəlilovun "Türkologiyaya giriş" (2013) dərsliklərindən istifadə olunur. Məqalədə bu və digər dərs vəsaitləri təhlilə cəlb olunaraq üstünlükləri və çatışmazlıqları qeyd olunmuşdur. Bu fənlərin tədrisi prosesində müasir tələblərə cavab verən və təlim nəticələri düzgün təyin edilərək tərtib olunmuş dərsliklərə ehtiyac vardır. Məqsəd bu sahədə olan boşluğa dilçi-türkoloqların diqqətini cəlb etməkdir. Araşdırma zamanı təsviri, müqayisəli, müşahidə və təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

Teaching the Subject "Introduction to Turcology" in Universities

Summary

The mentioned textbooks in the article are used while teaching the subject "Introduction to Turcology" in universities. In terms of teaching this subject, the textbooks that are used in respective professions of leading universities in our country are "The Fundamentals of Turcology" (1981) by Ferhad Zeynalov more than 30 years and "Introduction to Turcology" (2013) by Buludkhan Khalilov currently. The advantages and disadvantages of this or other textbooks are remarked by analyzing them in the article. Textbooks that satisfy modern requirements and are prepared by determining learning outcomes correctly are necessary in the teaching process of these subjects. The goal is to draw linguist-turcologists' attention to the gap in this area. Descriptive, comparative, observative and analytical methods are used during the research.

Преподавание предмета "Введение в тюркологию" в высших учебных заведениях

Резюме

В статье рассмотрены учебные пособия, используемые при преподавании предмета "Введение в тюркологию", преподаваемого в высших учебных заведениях. Более 30 лет "Основы тюркологии" Фархада Зейналова (1981 г.), а в настоящее время преимущественно "Введение в тюркологию" Булудхана Халилова (2013 г.) используются в преподавании этого предмета на соответствующих специальностях ведущих высших учебных заведений нашей страны. В статье эти и другие средства обучения были включены в анализ и упомянуты их достоинства и недостатки. В процессе преподавания этих предметов возникает потребность в учебниках, отвечающих современным требованиям и составленных с правильными результатами обучения. Цель – привлечь внимание лингвистов-тюркологов к недостаткам в этой области. В ходе исследования использовались описательный, сравнительный методы, методы наблюдения и анализа.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova